

Таким чином, етноцид був спрямований проти більш динамічної, трудолюбивої, інтелектуально розважливої, а значить більш конкурентноздатної і заможної нації, цивілізованість якої загрожувала "аморальному" і "варварському", пізніше визначеному як "єдиній спільноті – радянський народ" [15, с.138].

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні // Інформ. бюл. Ін-ту історії АН УРСР. – Вип. 1.
2. Кульчицький С.В. До оцінки становища у сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3.
3. Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду. – К., 1989.
4. Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". – К., 1991.
5. Кульчицький С.В. Причини голодомору. (Аналіз політики тоталітарного режиму щодо України в 1932-1933 рр.) // Український світ. – 1993. – № 3-12.
6. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 7: спец. – К., 2003.
7. Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні (1931-1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 7-9, 11, 12; 1990. – №1.
8. Марочко В.І. Голодомор в Україні: причини і наслідки. Конспект лекцій. – К., 1994.
9. Марочко В., Чирко Б. Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр. // Відродження. – 1992. – № 8.
10. Пиріг Р.Я. Колективізація і голод в Україні (1929-1933рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
11. Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині: Мат-ли наук. конференції. – Кременчук, 1993.
12. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9-10 вересня 1993 р.: Матеріали / НАН України, Інститут історії України / С. Кульчицький (відп. ред.). – К., 1995.
13. Голодомор як засіб політичного терору: Мат-ли науково-практичної конференції, Вінниця, 29 листопада 2002 р., 26 листопада 2003 року / С.Д.Гальчак (голова ред. кол.) – Вінниця, 2004.
14. С.В.Кульчицький. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005.
15. Юрій Брязгунов. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2.XI.2002 року. – К., 2003.
16. Загоревский П. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземьи в первой половине 1930-х годов. – Воронеж, 1998.
17. Сергійчук В. "Українізація" Росії. Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923-1932 роках. // Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції 2.XI.2002 року. – К., 2003.
18. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – Київ, 2001.

Summary

In the article the historiography of national aspect of the problem Ukrainian famine of 1932-1933.

Н. В. Сугацька

ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПРОБЛЕМИ ГОЛОКОСТУ ТА ПІДХОДІВ ДО ОЦІНКИ ЦЬОГО ЯВИЩА

Події Голокосту є однією з найтрагічніших сторінок вітчизняної та світової історії. Об'єктивне дослідження цих подій має загальнолюдське значення, бо через них найбільш виразно виявляється людиноненависницька сутність нацизму та расизму як найганебніших явищ у людській історії. Повноцінне знання реальних подій Катастрофи та усвідомлення її трагічних наслідків мають слугувати попередженням та стимулом для унеможливлення відродження цих явищ як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

Таким чином, проблема Голокосту сьогодні посідає значне місце у наукових дослідженнях. Дану проблему висвітлюють у своїх роботах як зарубіжні, так і вітчизняні науковці: Альтман І., Арад І., Йоффе Е., Розенблат Є., Круглов О., Подольський А., Єлисаветський С., Орлянський С., Левітас Ф., Хонігсман Я. Незважаючи на те, що наукове дослідження даної теми у світовій історичній науці триває вже більше ніж півстоліття, актуальним та дискусійним залишається питання про дефініції – термінологічну базу, пов'язану з цим явищем. Адже й сьогодні у представників різних наук, та й у

спеціалістів в одній галузі знань, деякі поняття і терміни трактуються по-різному, що ускладнює адекватне розуміння положень і висновків дослідників.

В даній статті автор намагається дати визначення основного поняттєво-категоріального апарату, який є загальноприйнятим у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії, пов'язаний з проблемою Голокосту і розглянути різні підходи в оцінці цього явища.

Уже перші дослідники даної проблеми звернули увагу на те, що ні в сучасних європейських, ні в єврейських (ідиш та іврит) мовах не існує терміну чи поняття, які могли б адекватно відобразити трагічну долю європейського єврейства в часи Другої світової війни. Найближчим за змістом до характеристики явища, про яке йдеться, виявилось поняття “*геноцид*”. Саме це поняття найчастіше вживалося в перші повоєнні роки в мемуарній, публіцистичній та історичній літературі. Цей термін вважався найбільш “ідеологічно витриманим” та найчастіше вживаним у радянській, а згодом і в українській історіографії початку 90-х рр. XX ст. Уперше вживання терміну “геноцид” для характеристики політики нацистів по відношенню до інших народів було здійснене американським юристом Р. Лемкіном (вислів якого наводить Є. Розенблат), який у 1943 р. писав: “Той, хто пише ці рядки, називає “геноцидом” дії завоювальників, які знищують народи та етнічні групи... Геноцид здійснюється у формі одночасної агресії проти різних сторін національного життя підкореного народу: знищуються інститути його самоуправління, йому нав’язується німецька влада, регіон його проживання заселяється німцями, знищується інтелігенція, яка є його духовним ядром..., знищуються культурні заклади або забороняється їх діяльність... У сфері фізичного виживання проводиться політика “голодних порцій”, тобто обмеження їжі для “не німців”, шляхом чого здійснюються фактичні вбивства, в основному євреїв, поляків, словаків та росіян” [6, с.345]. Після видання в 1944 р. книги Р. Лемкіна “Основное правило в оккупированной Европе” термін “геноцид” став загальноприйнятим юридичним поняттям. У 1946 р. Організація Об’єднаних Націй прийняла резолюцію, в якій визначала геноцид як злочин, що було закріплено та чітко визначено в Міжнародній конвенції “Про попередження злочинів геноциду та покарання за них”, підписаної у 1948 р. [3, с.258; 6, с.343]. Згодом ізраїльські дослідники (Елі Візель, І. Арад, АБ Міше, Я. Тальмон, І. Гутман, Х. Шацкер, П. Агмон та ін.) виступили проти вживання терміну “геноцид” стосовно визначення долі єврейського населення європейських країн. На їх думку, термін через своє інтернаціональне забарвлення та позачасовий характер не повною мірою відповідає справжньому змісту та характеру подій і не відображає унікальності явища. Вони відстоювали думку про те, що події, про які йдеться, в силу відсутності аналогів в історії людства не мають адекватного поняття для їх визначення в більшості сучасних мов, яке могло б повністю розкрити зміст та масштаби трагічних подій у долі саме єврейського народу в часи Другої світової війни [2, с.62; 3, с.254 – 267]. Зважаючи на це, згодом було запропоновано кілька термінів, які, здебільшого, мали стати символічними позначеннями зазначених подій. В основному, з таким підходом виявила згоду більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників. Серед тих термінів, які були запропоновані європейськими та американськими дослідниками, найбільшого поширення набуло слово *Holocaust* (Холокост, Голокост) – всеспалювання, повне спалювання. Слово було запозичене з грецького перекладу Біблії, де словом *Холокостос* позначено спалювання жертви, яка приноситься Богові. Вперше цей термін з’явився в бюлетені Єврейського телеграфного агентства від 24 грудня 1942 р. і використовувався саме для того, щоб підкреслити, що нацистами на цей час застосовувалося спалення євреїв як один зі способів їх масового знищення [6, с.343]. У подальшому цей термін все більше набував узагальнюючого змісту і вживався для позначення практичного втілення нацистської політики в єврейському питанні. Цей термін, однак, так і не був у повній мірі сприйнятий ізраїльськими дослідниками, які вважали, що він має занадто велике теологічне забарвлення, до того ж, поступово зазначений термін все частіше стали вживати як синонім до терміну “геноцид” стосовно політики нацистів по відношенню до циган, поляків і т. ін. Крім того, поступово (переважно в публіцистиці) відбувалося своєрідне “зрощування”, іноді й спекулятивна підміна термінів “геноцид” та “Голокост”. Для того, щоб підкреслити унікальність та неповторність трагічної долі єврейського населення в часи Другої світової війни, ізраїльські дослідники та публіцисти запропонували івритський термін *Sho’ah* (Шоа), що означає “нещастя”, “велике лихо” [6, с.348]. Термін набув поширення після виходу в 1985 р. на екрани документального фільму Клода Ланцмана з однойменною назвою (“Sho’ah”). Досить часто, як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками вживається термін *Catastrophe* (Катастрофа), який можна вважати найбільш раннім. Ще в 1940 р. вийшла друком брошура на івриті, яка називалася “Катастрофа євреїв Польщі”, яку аналізує у своїй статті академік Є. Йоффе [4, с.103]. Подекуди можна зустріти також терміни *Hurb’n* – (Хурбан, з ідишу – “розруха”), *Юдеоцид*, *Аушвиц* (на основі відомого табору смерті Освенцим) та інші, які в подальшому так і не набули поширення [6, с.343]. Як зазначає білоруський дослідник Є. Розенблат, в радянській та пострадянській історичній літературі та засобах масової інформації термін “геноцид” давно набув “інтернаціонального” забарвлення з огляду на те, що довгий час вважалося неактуальним загострювати питання на національній приналежності жертв нацизму та, відповідно, акцентувати увагу на особливому характері єврейського питання в часи Другої світової війни. Не можна не погодитися з дослідником і в тому, що використання терміну Голокост (так само як і Шоа, Катастрофа) в кінці XX ст. стало свого роду показником інтеграції історичної науки на пострадянському просторі в європейську та світову. Як вважає Є. Розенблат, у сучасній українській та литовській історіографії такі інтеграційні процеси спостерігаються більш активно та виразно, ніж в російській та білоруській [6, с.348 – 349]. У цілому, саме термін “Голокост” залишається найбільш

загальноприйнятим та вживаним у світовій, а з кінця XX ст. і у вітчизняній історичній гебраїстиці, що не виключає можливості вживання і терміну “геноцид”, який поки що залишається більш звичним та зрозумілим як для певної групи дослідників, так і для більшості читачів.

Не можна обійти увагою і термін, який вживався керівництвом нацистської Німеччини для визначення політики стосовно єврейського населення як в межах самої Німеччини, так і на території окупованих нею країн. Нацистськими лідерами (А. Гітлером, Г. Герінгом, Р. Гейдріхом та ін.) вживався термін *die Endlösung* – “остаточне вирішення”. Пізніше в дослідницькій та публіцистичній літературі вживалося сполучення “остаточне вирішення єврейського питання”. Кінцевою метою нацистської політики в єврейському питанні було утворення *Judenfrei* (юденфрай) – території (землі), вільної від євреїв [6, с.342]. Ці два досить абстрактних терміни дозволяли приховувати антигуманний, варварський характер дій нацистів у тотальному знищенні єврейського населення Європи.

Дискусія навколо дефініцій Голокосту цілком відображає і полеміку щодо підходів до вивчення та оцінки цього явища. Більшість ізраїльських істориків при дослідженні особливостей цього явища відстоюють погляди, згідно з якими події Катастрофи не мали будь-яких аналогів у попередній історії людства, тобто є абсолютно унікальними. Відповідно до такої позиції порівняння з іншими схожими подіями є неприпустимими. До такої інтерпретації виявляє схильність і певна частина єврейських істориків поза межами Ізраїлю (Л. Давидович, І. Трунк та ін.) [9; 10]. Відомий ізраїльський історик Я. Тальмон так висловив бачення Голокосту з позицій єврейської історіографії: “Ніколи ще, починаючи з витоків своєї історії, людство не було свідком подібної кампанії у знищенні людей... Трагедія, що спіткала євреїв, відрізняється від усіх попередніх масових вбивств свідомим та детальним плануванням; систематичним виконанням; відсутністю будь-яких емоцій у безжалісному здійсненні рішення знищити всіх без винятку, усунувши будь-яку можливість того, що хоч хтось, коли прийде його черга бути ліквідованим, зможе уникнути своєї долі, примкнувши до переможців і співпрацюючи з ними, прийнявши віросповідання переможців чи продаючи себе в рабство заради збереження життя” [7, с.38]. І. Гутман та Х. Шацкер сформулювали зазначені погляди більш чітко та послідовно: “Таким чином, євреї були приречені на смерть і порятунку не було. Ніякі особисті якості, ніякі зміни у способі поведінки та життя, ні один із заходів, які вони могли б вжити, не могли жодною мірою змінити смертний вирок, який було їм винесено. Вирок був тотальним і однаковим для всіх... У євреїв не було власної країни, яка могла б їх захистити, не було жодних засобів для порятунку... Тож унікальність Катастрофи як історичного феномена полягає в складному комплексі подій і чинників, які ніколи не спостерігалися в такому поєднанні раніше. Залишається лише сподіватися..., що таке скупчення подібних факторів та подій ніколи не повториться в майбутньому – ні в житті євреїв, ні в долі будь-якої іншої етнічної групи, ніколи в світі” [3, с.266 – 267]. Поряд із цим, єврейські історики не заперечують універсального значення подій Катастрофи в тому контексті, що жоден народ не позбавлений можливості повторення таких подій у власній історії у разі виникнення комплексу умов та обставин, схожих на ті, що призвели до Голокосту. Як зазначав І. Бауер: “Голокост – це комбінація унікальності та універсальності; унікальним є той факт, що це сталося з певним народом у певний час і з певних причин, що роблять його таким реальним, таким загрозливим і таким універсальним. Звідси випливає, що факт Голокосту перетворюється на культурний (цивілізаційний) код; наслідком цього є зачарованість Голокостом, звідси витікає його універсальне значення” [7, с.38].

Більшість європейських та американських дослідників не схильна підтримувати тезу про унікальність подій Катастрофи. Приміром, американський дослідник Х. Шеррер, вислів якого наводить у своїй статті Є. Розенблат, не вбачаючи принципової різниці між термінами “Голокост” та “геноцид”, вважає, що тільки протягом XX ст. в історії людства відбулося 4 випадки повномасштабного геноциду:

- турецький геноцид проти вірменського населення в 1915 – 1923 рр., кількість жертв якого склала 1,5 млн. чоловік;
- дії нацистської Німеччини проти населення окупованих країн;
- геноцид у Кампучії в 1975 – 1979 рр.;
- геноцид в Руанді в 1994 р. [6, с.346].

На жаль, цей список може бути доповненим та розширеним, але в даному випадку автор навіть не вважав за доцільне окремо виділяти долю єврейського народу в часи Другої світової війни, поставивши його в ряд з іншими народами окупованих країн. Очевидним є намагання автора применшити або навіть і зовсім не помітити особливого трагізму долі саме єврейського народу в часи цієї війни. Більшість американських та європейських дослідників займають більш помірковану позицію з цього питання, але теза щодо заперечення унікальності Голокосту більшою чи меншою мірою має місце в їх дослідженнях. Абсолютна більшість американських, європейських і єврейських істориків змушена визнавати, що події Голокосту залишаються унікальними хоча б за масштабами тотального винищення одного етносу і в цьому відношенні не мають аналогів в історії людства.

Американський дослідник У. Ширер першим висловив думку стосовно того, що концепція та програма “остаточного вирішення єврейського питання” ніколи не були викладені Гітлером та його оточенням у вигляді окремого спеціального документа. При цьому дослідник посилається на матеріали Нюрнберзького судового процесу 1946 р. над нацистськими злочинцями, на якому він сам був присутнім. У. Ширер зазначає, що такого документу не було знайдено серед трофейної документації III рейху, крім того, ряд свідків під час судового процесу стверджували, що чули про такий наказ Гітлера, але ніколи його не бачили. Згаданий дослідник вважав, що накази такого змісту були усно передані

Гітлером особам із його найближчого оточення – Герінгу, Гімлеру та Гейдріху, а потім конкретизувалися ними у подальших розпорядженнях підлеглим під час контролю щодо їх реалізації [8, с.500 – 501].

Ідеологічні основи расового антисемітизму німецького нацизму були викладені Гітлером у книзі “Mein Kampf” напередодні приходу до влади. У книзі подано узагальнений демонізований через параноїдальне світобачення образ єврея, що становить основну загрозу для розвитку арійської та світової цивілізації. У подальшому ця ідеологія реалізувалася в політичній практиці через нюрнберзькі закони 1935 р. (“Закон про громадянство рейху”, “Закон про захист німецької крові та німецької честі”), організацію бойкотів, єврейських погромів (“кришталева ніч”) та інших заходів, спрямованих на дискримінацію євреїв і витіснення їх з економічного та соціально-політичного життя Німеччини [3, с.47 – 51]. Нацистська влада діяла ще досить стримано через те, що німецький уряд мусив зважати на негативну міжнародну реакцію щодо антисемітської політики в Німеччині. З початком Другої світової війни антисемітська політика нацистів набувала все більш агресивного та безкомпромісного характеру. В окупованих нацистами країнах створювалися гетто та концентраційні табори, де євреїв прилучали до примусової праці на користь рейху, а після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р. розгорнулося масове знищення європейського єврейства. Саме на окупованих радянських землях цей процес відбувався в найбільш жорстоких та брутальних формах.

15 листопада 1941 року в ході наради А. Розенберга з Г. Гімлером серед інших обговорювалось і єврейське питання. Через 3 дні на секретному інструктажі для німецьких журналістів А. Розенберг, згадуючи нараду, відмітив, що єврейське питання може бути вирішене тільки шляхом фізичного знищення всього європейського єврейства.

Найбільш повним офіційним викладенням того, як нацистський режим мав намір практично реалізувати “остаточне вирішення єврейського питання”, стали матеріали конференції керівництва нацистської партії та вищих урядовців і керівників спецслужб Німеччини, яка відбулася у Ванзеї у січні 1942 р. [5, т.1, с.605 – 606]. Рішення конференції стосувалися долі 11 мільйонів європейських євреїв, які підлягали знищенню. Не можна не помітити, що рішення Ванзейської конференції, спрямовані на депортацію європейських євреїв на Схід та прилучення їх до примусової праці для потреб німецької армії, не могли бути адекватно виконані через те, що в цей час вже запустили на повну потужність механізм масового знищення євреїв, який зупинити було неможливо без ліквідації самого нацистського режиму. Так войовничий антисемітизм формується як “... найважливіший елемент ідеології, політики та практики Німеччини 1933 – 1945 рр. як складова частина нацистського тоталітаризму в умовах найбільш індустріально і технічно розвиненої країни Європи, він вилився в детально розроблену програму та практику знищення всіх євреїв” [1, с.5].

Таким чином, нами визначений основний поняттєво-категоріальний апарат, який є загальноприйнятим у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії Голокосту. Поширеними є поняття геноцид, Шоа, Катастрофа, Хурбан, Юдеоцид, Аушвіц, “остаточне вирішення єврейського питання”, але найбільш поширеними і зрозумілими для дослідників залишаються поняття геноцид та Голокост. Необхідно визнати, що події Голокосту залишаються унікальними за масштабами тотального винищення одного етносу і в цьому відношенні не мають аналогів в історії людства.

Джерела та література

1. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002.
2. Арад И. Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933 – 1945). – М., Иерусалим, 1991.
3. Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение / Пер. с англ. – Иерусалим, 1990.
4. Иоффе Э.Г. Катастрофа белорусского еврейства в отечественной историографии // Евреи Беларуси. История и культура: Сборник статей. – Минск, 1998. – Вып. 2.
5. Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим, 1976 – 2003.
6. Розенблат Е. Основные проблемы терминологии темы Холокоста // Одиннадцатая Ежегодная международная конференция по иудаике. – М., 2004. – Ч. 1.
7. Холокост. Убийство евреев в 1933 – 1945 гг.: Документы, свидетельства, литература. – М.; Иерусалим, 2003.
8. Ширер У. Крах нацистской империи. – М.; Смоленск, 1998.
9. Dawidowicz L.S. The War Against the Jews. – N.Y., 2003.
10. Trunk I. Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. – N.Y., 1972.

Summary

In the article is determined basic concepts and categories related to the problem of the Holocaust. It is proved to that the events of the Holocaust remain unique after the scales of total extermination of one ethnic group and in that be half does not have analogues in history of humanity.